

Objekt: Koeru kirik
Kultuurimälestiste registri number: 15007
Aadress: Järvamaa, Koeru vald, Koeru alevik, Väinjärve tee 1a
Valdaja: EELK Koeru kogudus
Tellija: Muinsuskaitseamet

Koeru kiriku seinamaalingud

Uuringute aruanne

Koostaja:
FIE Anneli Randla
VS 488/2010-E
Salme 21-8
Tallinn 10413
5074131
anneli.randla@gmail.com

Tallinn 2012

Sisukord

Sissejuhatus	3
Uuringute korraldus ja metoodika	3
Varasemad uuringud	4
Uuringute eesmärk	5
Koeru kiriku ehitus- ja konserveerimislugu	5
Koeru kiriku siseviimistlus ja sisustus. Maalingute ulatus, stratigraafia ja tehnika	5
Mikroanalüüsid	15
Dateeringud. Siseviimistlus ja sisustus	16
Maalingute tehniline seisund ja restaureerimisvajadus	18
Kasutatud kirjandus	18
Sondaažid	
Legendid	
Plaanid	
Sondaažikaardid	
Mikroproovid	
Mikroproovide asukohad	
Mikroproovide fotod	

Sissejuhatus

Koeru kirik kuulub Järvamaa vanimate kodakirikute hulka, mis on rajatud 13. sajandi kolmandal veerandil. Kirik võlviti 13. sajandi lõpul ning on üldjoontes säilinud toonastes mahtudes tänaseni. Kiriku katused ja torn põlesid Liivi sõja ja Põhjasõja ajal, kuid kiriku sisemus ei saanud suuremaid kahjustusi.

Hilisemate viimistluskihtide all on ulatuslikult säilinud nn. arhitektuurilises stiilis seinamaalingud kiriku valmimisajast.¹

Maalingute olemasolu on fikseeritud juba 1920. aastatel, kuid esimeste väliuuringuteni jõuti 1960. aastate lõpul. Kuna tookordsed tööd ei hõlmanud kogu kirikut ning nende teostamisest on möödunud pea pool sajandit, oli kerkinud vajadus maalingutega uuesti põhjalikumalt tegeleda.

Käesolevate uuringute aluseks oli Muinsuskaitseametiga kooskõlastatud Koeru kiriku seinamaalingute uuringute tegevuskava (kooskõlastus nr 15990, 07.07.2011, Muinsuskaitseameti arhitektuurimälestiste peainspektor Thea Laidvere).

Uuringute korraldus ja metoodika

Uuringud viidi läbi Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitse ja restaureerimise osakonna tudengite õpitoana.

Tudengeid juhendasid vastava erialase pädevusega õppejõud:

Juhendaja	Muinsuskaitse tegevusloa nr	Tegevusloaga kaetud valdkond
Hilkka Hiio (EKA)	VS 386/2009-P	maalid, maalingud – restaureerimine, uurimistööd
Merike Kallas (EKA)	VS 376/2008-P	maalid, maalingud – restaureerimine, uurimistööd
Anneli Randla (EKA)	VS 488/2010-E	arhitektuurimälestiste, ajaloomälestiste ja kunstimälestiste uurimistööd, eritingimuste koostamine ning muinsuskaitsealine järelevalve

Väliuuringud toimusid Koeru kirikus 25.–29.juulil ja 18. augustil 2011. Väliuuringutest võtsid osa EKA muinsuskaitse ja restaureerimise eriala II kursuse tudengid Anna-Liisa Sikk, Martin Siplane, Andres Jahimees, Roman Tamm, Joonas Paas, Marie Vinter, Grete Ots, Helen Volber, Anita Jõgiste, Eva Tammekivi, Triin Jänes, Triin Ploom, Jelizaveta Tsedanova, Maria Klammer, Tiina Sakermäe ja juhendajad. Sondaažide pildistasid Martin Siplane (seinad) ja Merike Kallas (sisustus).

Uuringud koosnesid visuaalsest vaatlusest, sondaažidest ja pigmendianalüüsist. Käesolevate uuringute käigus sondeeriti kiriku pikihoone ja kooriruumi seinu ja osaliselt võlve, kasutades redeleid ja tellingut (vt plaani). Lisaks tehti sondaaže ka pingistikul ja vääridel.

Kirikus tehti kokku 101 sondaaži, millest informatiivsemad on eksponeeritud, ülejäänud on uuesti kinni kaetud. Kõik sondaažid on kaardistatud, pildistatud ja kirjeldatud (vt sondaažikaarte). Võetud pigmendiproovidest on tehtud 9 mikrolihvi (tulemusi vt allpool).

Arhiivitööde ja väliuuringute tulemused on kantud ka Eesti kirikute andmebaasi (kirikud.muinas.ee), kust need on avalikult kättesaadavad.

¹ V. Raam, Koeru Maarja Magdaleena kirik. – Eesti arhitektuur 3. Tallinn: Valgus, 1997, lk 81.

Varasemad uuringud

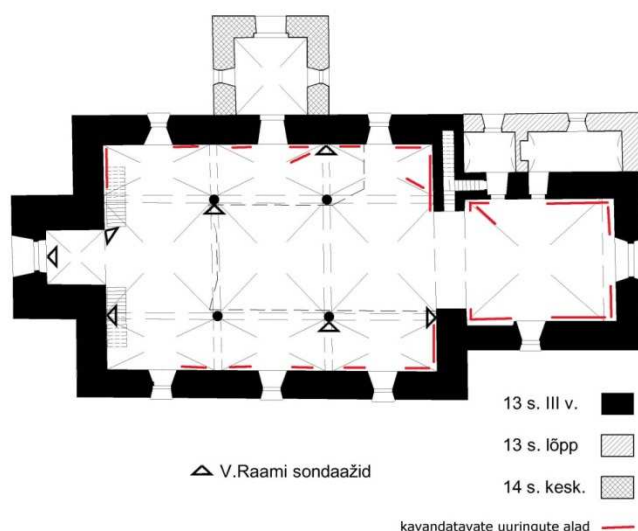
Esimesed teated Koeru kirikus olevatest maalingutest pärinevad 1920. aastatest. H. Kjellini märkmetes on mainitud, et arhitekt E. Ederberg ja kohalik kirikuõpetaja H. J. Ederberg on leidnud maalinguid nii kiriku seintelt kui võlvidelt.²

Maalingute uurimiseni jõuti alles 1969. aastal, kui V. Raam ühepäevase ülevaatusel käigus leidis ja avas maalinguid pikihoones võõndkaare konsoolidel, piilarite kapiteelidel ja lääneseinal kohtades, kuhu ta ilma redelita ligi pääses (vt plaani).³

Ülevaatusel kokkuvõttes möönis V. Raam, et uuringuid tuleks jätkata: „Arvestades asjaolu, et pikihoones ning tornis on paljandunud keskaegsete (ja ka hilisemate) dekoratiivsete seinamaalingute küllaltki ulatuslikke fragmente, on ilmtingimata vajalik enne kooriruumi valgendamistööde algust sondeerida seal nii seinapindu kui ka võlve ja aknaavause piirkonda, selgitamaks sealsete seinamaalingute olemasolu võimalusi. Käesoleval momendil pole sondeerimist võimalik teha, kuna puuduvad selleks vajalikud tellingud või pikem redel. Olgu siinkohal meenutatud, et üldise traditsiooni kohaselt oli kooriruum keskajal kui kõige pühama ruum kirikus kunstiliselt tugevamalt rõhutatud ning eredamalt esile toodud kui pikihoone või tornialune ruum.”⁴

Tõenäoliselt ei jõudnud V. Raam hiljem ise enam selle teemaga tegeleda, sest Koeru kiriku kohta on lisaks aruandele V. Raami isikuarhiivis Rahvusraamatukogus säilinud ainult 1969. aasta fotod, puuduvad hilisemad märkmed või muud materjalid.

Teadaolevalt ei ole peale 1969. aastat ka keegi teine Koeru kiriku maalinguid uurinud.

Kiriku põhiplaan, millel on märgitud V. Raami sondaažide asukohad ning kavandatud uuringute alad. Teostatud sondaažide asukohtade kaardistust vt allpool.

² Vt pikemalt K. Matteus, Eesti kirikute keskaegsete seinamaalingute uurimise ja restaureerimise ajalugu ning tulevikuperspektiiv. Magistritöö. EKA muinsuskaitse ja restaureerimise osakond. Tallinn, 2011, lk 51; H. Ederberg, Koeru koguduse minewik. Koeru: H. Ederberg, 1930, lk 5; Postimees, 03. X 1926.

³ K. Matteus, Eesti kirikute ..., lk 56.

⁴ V. Raam, Koeru kiriku ülevaatusel aruanne. Tallinn, 1969. Muinsuskaitseameti arhiiv, s P-1107, lk 2.

Uuringute eesmärk

Teostatud uuringute eesmärk oli maalingute olemasolu tuvastamine, sh:

1. pikihoone ja kooriruumi maalingute ulatuse, stratigraafia ja tehnika kindlakstegemine;
2. maalingute säilivuse ja tehnilise seisundi määramine;
3. vajadusel sideaine ja pigmentide analüüsimine;
4. maalingute edaspidise restaureerimisvajaduse ja tööde võimaliku metoodika määratlemine.

Arhiivsed uuringud kiriku ja maalingute kohta viidi läbi enne välitöid.

Koeru kiriku ehitus- ja konserveerimisloogu

Kiriku ehitusloogu ning detailne remontide ja konserveerimistööde ülevaade on esitatud Eesti kirikute andmebaasis (<http://kirikud.muinas.ee/?page=6&subpage=1343>). Seetõttu ei ole neid andmeid siinkohal täies mahus korratud.

Käesolevate uuringute eesmärgiks ei olnud hoone ehitusloogu täpsustamine. Viimistlusuuringute tulemused ühtisid käibel oleva ehitusgeneesi kontseptsiooniga ning seega kaudselt kinnitasid selle paikapidavust.

Kirjalike allikate alusel tuvastatud remontidest ja konserveerimistöödest on järgnevalt mainitud vaid neid, mis puudutavad siseviimistlust.

Põhjasõjajärgsete tööde kohta on vastakaid teateid. Kindlasti said kannatada katused ja torn, mida parandati, kui kahjude ja paranduste ulatus ei ole selge. Tornikiiver ja praegune käärkamber pärinevad kiriku kroonika järgi 1720. aastatest.

1883. aastal ehitati kirikusse väärid ning kiriku vääridealuse valgustamiseks pikendati aknaid allapoole. Kogu kiriku seinad krohviti. Kirjalikke teateid viimaste tööde kohta ei ole õnnestunud leida.

1950. aastal nentis kogudus, et seinte alumises osas on krohv lagunenu, 1952. a septembris tehti kaks nädalat remonti, mille käigus seinad krohviti 3,5 m kõrguselt ja värviti täiskõrguses.

1969. aastal värviti kooriruum valgeks.⁵

Koeru kiriku siseviimistlus ja sisustus. Maalingute ulatus, stratigraafia ja tehnika

Teostatud uuringute põhjal on võimalik eristada nelja ulatuslikku krohvkatet (lisaks väiksemaid krohviparandusi) ja seitset dekoratiivset viimistlusskeemi (lisaks mitmed valgenduskihid).

Krohvid

Kõige alumine säilinud krohvikihit on hästi õhuke ning pärineb tõenäoliselt kiriku ehitusajast (ca 13. saj lõpp). Tegemist on hästi tihedaks hõõrutud, peeneteralise ja kergelt kollakat tooni kihiga. Ei ole selge, kui suures ulatuses on see säilinud, kuid on nähtav mitmetes sondaažides. Krohv järgib müüritise ebatasasusi.

⁵ EELK Konsistooriumi arhiiv, EELK Konsistooriumi Koeru kiriku kaust aastast 1939-1970, pagineerimata.

Järgmine krohvikihit katab kogu kirikut ning on samuti ilmselt keskaegne. Ka see krohvikihit on väga tihe ja kohati väga õhuke. Võlvidel ongi valdavalt kõige pealmiseks krohvikihiks see krohv.

Kolmas ulatuslik krohvimine on toimunud seoses vääride ehitusega 1883. aastal⁶, ühtlustavalt siledaks on krohvitud kõik seinad (v. a. orelitagune ruum), kuid võlvipinnad on jäetud krohvimata. Sirge seina saavutamiseks on krohvikihit kohati väga paks (kuni 5 cm), kõva ja suureteraline. Sisaldab tõenäoliselt tsementi.

1952. aastal on seinte alumised tsoonid krohvitud 3,5 m kõrguselt uuesti. Ka see krohv on suureteraline, kõva ja tumedam, viidates mõningasele tsemendisisaldusele krohvis. Kuna üle krohviti lagunenud 1883. a krohvi, siis on kihi paksus ebaühtlane kõikudes 1 cm-st kuni 5 cm-ni.

Viimistlused

I viimistlusskeem

Varaseim viimistlusskeem asub kõige esimesel krohvikihil ja on teostatud koos krohvimistöödega. Sellele viitavad märja krohvi sisse tõmmatud kujutise kontuurid. Pikihoones on sellest viimistluskihist säilinud vööndkaarte ja nende konsoolide vahelduv kvaadermaaling (punane, hall, valge vuuk, kõik jooned ette tõmmatud märja krohvi sisse) ning pikihoone läänepoolseimate akende ümber punane ja must kvaader. Võimalik, et samasse viimistluskihti kuulub roosakna ümber maalitud punane kvaader.

Vööndkaarte alumises tsoonis ja konsoolidel avas selle kihi maalinguid Villem Raam.⁷

Villem Raami sondaaž 1969. a. Foto: V. Raam.

Kooriruumis seda viimistluskihti tuvastada ei õnnestunud.

⁶ H. Ederberg, Koeru kiriku minewik, lk 6.

⁷ V. Raam, Koeru kiriku ülevaatuse aruanne. Tallinn, 1969. Muinsuskaitseameti arhiiv, s P-1107. Fotod asuvad Villem Raami fondis Rahvusraamatukogu arhiivis.

II viimistlusskeem

Järgmine viimistlusskeem (nagu ka III ja IV) asub teisel krohvikihil. Viimistlus on taas teostatud samaaegselt krohvimisega – värvikiht on kohati täielikult krohvikihiga segunenud. See viimistlusskeem on olnud kiriku rikkalikeim.

Taust on vahelduvalt roosakas. Pikihoones, lõunakülglöövi läänevõlvikus asub päismaaling. Võlvitipu ümber on kaks kvaadriteks jagatud rõngast, sisemisel on punased „kivid“ ja mustad „vuugid“, välimisel mustad „kivid“ ja punased „vuugid“. Neid ümbitseb omakorda musta-punane-must triip, millest lähtuvad servjoone triibud. Päismaalingu poolses otsas täiendavad triipe sepiist meenutavad laiendused.

Päismaalingu ja osaliselt ka triipude kontuurid on tõmmatud märja krohvi sisse. Sõõrjate motiivide jaoks on kasutatud sirklit, mille nõela toetuspunkt on jätnud võlvitippu augu. Maaling on teostatud suhteliselt laia pintsliga vaba käega kontuure üle tõmmates. Servjoonte laiendused on maalitud vaba käega ja varieeruvad kujult ja joone paksuselt.

Päismaaling võlvil. Foto: P. Säre.

Detail päismaalingust. Näha on märga krohvi ette tõmmatud kontuurid. Foto: P. Säre.

Kilpkaartel on samuti triibud (must, punane, hall), konsoolidel ja vööndkaartel kvaader (punane, valge, külgedel ainult punased jooned).

Esimese ja teise viimistlusskeemi kihid lõunaseinal ja vööndkaarel. Foto: M. Siplane.

Tornialuses võlvikus on kaks maalitud konsooli (punase, musta ja halliga, värvilahendus omavahel negatiivis) ja võlvi servjoonel triibud.

Maalitud konsoolid ja nurgakvaadrid tornialuses võlvikus. Fotod: P. Säre.

Nurgakvaadrid on kõigil interjööri nurkadel (lääneportaal, läänekaar, põhjaportaal) sarnaselt kujundatud: hall „kivi“, vahel must-punane-must „vuuk“, servas tumehall triip.

Akende ümber nii pikihoones kui ka kooris paikneb punaste nelja lehega „lillemotiivide“ vööd täis- ja poolikutest „lilledest“. Vöödi siseservas on punane triip, välisservas must triip. „Lilled“ kroonlehtede vahele on maalitud sümmeetrilised täpid. „Lilli“ on trafaretiga maalitud alt üles, „lilled“ ühendamine akna tipus ei ole väga hästi õnnestunud.

„Lilled“ pikihoone lõunakülje keskmise akna ümber. Foto: P. Säre

„Lilled“ sama akna tipus. Foto: P. Säre.

Võidukaare ümber on samasugused, kuid musta värvi „lilled“ (punane triip kaare siseküljel, must lill, välisservas must-punane-must triip). Võidukaare all (siseküljel) on maalitud kvaader: punane „kivi“ mustade raamistustega.

„Lilled“ vööndkaare ümber. Foto: P. Säre.

Kooriruumi võlvil on servjoontele maalitud kalasabamuster ja kilpkaartel on punane ja valge kvaader „vuukideta“, aga välisservas on punane triip. Akende ümber on punased „lilled“. Võidukaare lääneseinal ei leitud maalinguid.

Maalingute sondaazid kooriruumis. Foto: P. Säre.

Vaatamata rikkalikkusele on tegemist siiski ainult kiriku arhitektoonikat rõhutavate või täiendavate maalingutega.

Valdav osa selle kihi maalinguid avastati käesolevate uuringute käigus. Varasemast oli osaliselt paljandunud lõunakülgloovi läänevõlviku päismaaling. Teateid keskloovi võlvidel paiknevatest samalaadsetest maalingutest⁸ kontrollida ei õnnestunud, sest see vajanuks kapitaalsemaid tellingu.

III viimistlusskeem

Sellele viimistlusele on eelnenud mitu valgenduskihti, mis kõik on ulatuslikult pudenenud.

Selle viimistlusega sai kirik tunduvalt rangema ilme: valgeid seinu ilmestasid akende hallid raamistused, hallid olid ka seinakonsoolid, vööndkaared ja piilarid. Akende raamistustel ja vööndkaartel on hall pind piiratud tumedama halli või musta joonega.

See kiht on suhteliselt halvasti säilinud ning põhiliselt on seda leitud pikihoonest (vt sondaaž S.P.V.8), kuid vähemalt ühes sondaažis oli see viimistlus jälgitav ka kooriruumis idaakna ümber (vt sondaaž E.K.7).

Range interjöörü ehteks said hoopis altar, kantsel ja pingistik, mis muretseti kirikusse 1645. aastal. Vt ka allpool sisustuse juures.

Sellele viimistlusele järgnes samuti vähemalt üks paks valgenduskiht, kohati tundub olevat kihte rohkem, kuid need on ulatuslikult pudenenud. Kooriruumis on järgmise viimistluskihi all mitmeid lubjakihte, neist viimane on varieeruva roosa tooniga.

IV viimistlusskeem

Järgmine ulatuslik viimistluskiht üldiselt ornamentaalseid kujundeid enam ei sisaldanud. Seinapind oli jagatud kaheks ühtlaselt värvitud osaks: alatsooniks ja ülatsooniks. Ainsad dekoratiivsemalt kujundatud elemendid olid vööndkaarte konsoolid pikihoones. Polükroomsed olid ka piilarite kapiteelid. See viimistluskiht on kõige alumine käärkambris.

Kiriku üldtoon on olnud roosa. Seinte alatsoon nii pikihoones kui ka kooriruumis on värvitud pruuniks (paneel), ülespoole on kogu sein olnud „lõheroosa“. Roosa on paiguti varieeruva tooniga, kuid kogu kirikus on tonaalsus soojapoolne.

Pikihoone konsoolidel on paiguti säilinud selle kihi viimistlust: suuremas osas on see eemaldatud juba 1969. a tööde käigus. Konsoolid on olnud pruuni-beeži-kollase-tumeroosa triibulised (vt sondaaž E.P.V.1). Ka peale seinte järgnevaid viimistlusi (vt allpool) on konsoolid ja kapiteelid jäetud selle viimistlusega, mis on nähtav peale 1901. aastat tehtud must-valgel fotol.

⁸ H. Ederberg, Koeru koguduse minewik, lk 5.

Koeru kiriku interjäär peale 1901. a. <http://pildid.files.wordpress.com/2010/08/pilt19.jpg?w=840>.

V viimistlusskeem

Seoses väärde ehitamisega kirikusse 1883. aastal krohviti kiriku kõiki seinu ning see viimistluskiht asub uue krohvi peal. Krohvimata jäid võlvid ja tornialune ruum, sest seoses oreli ehitusega oli see osa kiriku põhiruumist välja jäänud.

Krohv värviti valgeks, alumised tsoonid värviti praktilistel kaalutlustel tumedaks. Seintel oli põrandast kuni ca 2 m kõrguseni hall paneel. Väärid ja tõenäoliselt kogu varasem pingistik värviti pruuniks ning seoses sellega said piilarid nii põranda kui vääri tasapinnas pruuniks värvitud paneeli. Samuti olid pruuniks värvitud seinad vääridel asuva pingistiku taga.

See skeemi valge värvikiht on ulatuslikult hävinud (eriti kooriruumis) ja seetõttu tuli seinu õige peatselt taas värvida.

VI viimistlusskeem

Viimane suureulatuslik viimistluse muutus pärineb täpsemalt dateerimata ajast tõenäoliselt 19. saj lõpust või 20. saj algusest. Kiriku interjööri koloriit muutus tunduvalt, valdavaks sai hallikassinine toon.

Seinad värviti siniseks, alltsoonis oli tumedam hallikassinine paneel. Kohati on sinist värvi kahes kihis. Pole selge, kas tegu on kahekordse värvimisega või hilisemate värviparandustega.

Hallikassiniseks (kahte tooni) värviti ka väärid ja kogu pingistik. Väärde tasapinnal värviti ka piilarid hallikassiniseks.

VII viimistlusskeem

1950. aastaks oli seinte alumiste tsoonide krohv nii lagunenu, et peeti vajalikuks seinu uuesti krohvida. 1952. aastal seda tehti ning koos uue krohviga tuli ka uus värvikiht. Alumistes tsoonides oli see taas hallikassinine, kõrgemal on selles kihis kasutatud valget värvi.

Teadeolevalt viimane värvimine toimus 1969. aastal, kui kooriruum värviti valgeks. Ilmselt samal ajal tehti värviparandusi ka pikihoones.

Sisustus

Sondaaže tehti ainult pingistikul ja vääridel, mis ei ole eraldi mälestistena kaitse all. Samas moodustavad need terviku uusegse siseviimistlusega ning on olulised kujunduskontseptsiooni mõistmiseks.

Praegune kiriku pingistik on kujunduselt eriliine ning selgelt on eristatavad mitu erinevat ajaloolist ladestust. Ka 1883. a ehitatud väärade puhul on ära kasutatud varasemaid puitpaneele. Vormilise kujunduse põhjal otsustati teha sondaaže lõunakülgloovi pingistiku idapoolses otsas ja vääridel lõunakülgloovis trepirinnatise ja oreli ümbritseva barjääri paneelidel. Kontrollsondaaže tehti ka ülejäänud pingistikul ja vääridel.

Nii pingistiku idaosas kui vääridel avastati tõenäoliselt vanimatel detailidel esimeses viimistluskihis meisterlikult teostatud moreskmaalingud.

Moreskmaaling vääridel. Foto: P. Säre.

Neile on järgnenud marmoreeringukiht. Teistel paneelidel on esimeses kihis aaderdus ja selle peal marmoreering. Pingistikku on mitu korda hiljem üle värvitud.

1883. a väärid värviti algselt pruuniks, selles kihis ei ole aaderdust ega muid dekoratiivseid viimistluslahendusi. Seejärel on kogu kiriku sisustus (v. a. kantsel ja altar) värvitud hallikassiniseks. Pingistikul on arhitektoonika rõhutamiseks kasutatud ka mustjasrohelist värvi.

Lõunakülglöövi pingistiku idapoolsed paneelid. Foto: M. Kallas.

Mikroanalüüsid

Kuna tegemist on väge limiteeritud pigmendikasutusega (punane ooker, söemust ja lubi), on mikroanalüüside põhjal laiapõhjaliste järelduste tegemine raskendatud. Seetõttu on mikroanalüüsid tehtud ainult esimesest ja teisest viimistluskihist.

Siiski võib mikroskoopilisel vaatlusel täheldada esimese ja teise kihi punase ookri struktuuri erinevust – kui esimest iseloomustab jämedam faktuur ja paksem värvikiht, siis teise kihi punane ooker on peale kantud märksa õhema kihina ja pigment on peenema ja tihedama koostisega.

Tornialuse võlviku roosakna ümber tumehalli ornamendi pigmendi värvus, struktuur ja konsistents erinevad märgatavalt nii esimese kui ka teise viimistluskihi hallidest (vrld proov S.P.V.R.1.9, S.P.V.R.1.8 ja W.T.V.1.6). Seetõttu ei ole võimalik roosakent ümbritsevat tumehalli ornamendi seostada pikihoones üldiselt kasutusel olnud viimistluskeemidega.

Dateeringud. Siseviimistlus ja sisustus

Kõige alumist krohvikihiti ja esimest viimistlusskeemi saab siduda kiriku valmimisajaga 13. sajandi lõpus. Selle dateeringu pakkus välja juba Villem Raam⁹ ning selles ei ole põhjust kahelda.

Järgmine ajaline pidepunkt on seotud IV viimistluskihiga (nn roosa kirik). Sondaažide järgi on see kõige alumine viimistluskiht käärkambris. Käärkamber ehitati selle säilinud kujul Põhjasõja-järgsel ajal.¹⁰ Keskaegsest käärkambrist on säilinud vaid fragment läänepoolses otsas.

Kindlalt on dateeritav ka V viimistluskiht, sest see on otseselt seotud neogooti vääride ehituse ja sellega kaasnenud krohvimisega 1883. aastal. Samuti on dokumentaalselt seostatav VII viimistlusele eelnev krohvikihiti, mis pärineb 1952. aastast.

Kiriku ajaloost on teada kiriku rüüstamine Liivi sõja ajal ning rüüstamine ja põleng Põhjasõja ajal. Kui esimese kohta puuduvad igasugused lähemad andmed, siis Põhjasõja-aegseid kahjusid on peetud ulatuslikeks. Teadaolevalt põlesid siis kiriku torn ja katused ning on arvatud, et oluliselt sai kannatada ka interjäär.¹¹

Viimase seisukoha vastu räägib nii 17. sajandist pärineva sisustuse (altar, kantsel, pingid) säilimine kui ka põlemis- ja tahmajälgede puudumine viimistluskihtides. Katuste põleng siiski oma jäljed kiriku viimistlusse jättis – nimelt on kooriruumi kirdenurga sondaažides varaste viimistluskihtide vahel rohevetikat, mis viitab selgelt läbijooksudele.

Kiriku II ja III viimistlusskeemi dateerimiseks seega otsesed pidepunktid puuduvad.

Esimeses ja teises viimistlusskeemis esinev kvaadermaaling on väga universaalne ning oli kasutusel pika aja jooksul. Seda esineb nii Eesti keskaegseis kirikuis kui ka reformatsioonijärgses kirikukujunduses. Sama kehtib ka teise viimistlusskeemi kalasabaornamendi kohta kooriruumi servjoontel (vrkl Martna jt).

Pisut paremini on ajaliselt piiritletav aknaid ja võidukaart palistav ornament, mis koosneb tervetest ja poolikutest neljalehistest „lilledest“. Ornamendis jääb domineerima ristimotiiv. Eestis analooge leitud ei ole, kuid sarnaseid ornamentaalseid võõsid esineb suuremate kompositsioonide eraldusena mitmel pool Soome, Rootsi ja Taani kirikute seinamaalinguis 15. sajandil.

Nt võib taolist või lähedast ornamendi näha Almunge (1485), Björklinge(1460d), Bromma (1469), Dalby (?), Husby-Sjutolft (1480), Lagga (1500), Löt (1480-1490), Odensala (1495-1500), Roslagsbro (1471), Sala (1465-1470), Tolfta (1500-1520), Täby (1500), Valö (1520), Ösmo (1470) kirikus Rootsis¹² ja Kongstedi (1425) kirikus Taanis.¹³

Vaatamata sellele, et teise kihi päismaaling tundub pealiskaudsel vaatlusel barokne, sobitub seegi keskaegsesse konteksti. Päiskivi asemel esineb võlvi tipus mõikast ring näiteks Ridala kirikus.

⁹ V. Raam, Koeru kiriku ülevaatus aruanne.

¹⁰ K. Markus, Koeru Maarja Magdaleena kirik. *S.l.: s.n., s.a.*

¹¹ H. Ederberg, Koeru kiriku minewik, lk 5; V. Raam, Koeru kiriku ülevaatus aruanne.

¹² A. Nilsén, Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri : Kyrkmålningar i Mälardalskapen och Finland 1400-1534. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 1986, *passim*.

¹³ Danske kalkmalerier. Gotik 1375–1475. Red. Ulla Haastrup, Robert Egevang. København: Nationalmuseet, 1985, nr 32.

Päismaalingule leiab vaste ka Rootsist, Dalby (13. saj II pool) kirikust¹⁴, kuid see teema vajab veel põhjalikumat analüüsi.

III viimistluskraami võiks seostada reformatsiooniajaga ning kirikusse tellitud uue sisustusega. Vanimad osad säilinud sisustusest – vana altar, kantsel ja osa pingistikku – on kirikule 1645. aastal annetanud kiriku patroon kapten C. Wrede. Sten Karling on need atribuueerinud Lüder Heissmannile. Lisaks altarile ja kantslile on samas allikas märgitud, et Wrede on maksnud ka järgmiste sisustuselementide eest: „die Scheidung zwischen dem Chor, die Kirchenstühle und das hölzerne Chor bey dem Thurm.“¹⁵

Kuivõrd altari ja kantsliga koos tellitud „koorivahe“ ja „puust koor torni juures“ mainitud kujul ei ole säilinud, siis seati eesmärgiks teha kindlaks, kas neist midagi võiks olla säilinud pingistiku ja väärde taaskasutatud osadena.

Kui keskaegses kirikus oli koori pikihoonest eraldav letner pigem reegel kui erand, siis protestantlikus kirikusisustuses kohtab koorivõrendit harvem.¹⁶ Eestis on säilinud vaid Ridala kiriku väga uhke koorivõrend 1678. aastast. Siiski on kooriruumi ja pikihoone eraldamiseks kasutatud madalamaid barjääre hiljemgi ning meie kirikute esimestelt interjööri fotodelt 19. sajandi lõpust on neid palju enam näha kui tänapäeval. Need on kirikutest eemaldatud valdavalt 20. sajandi esimesel poolel.

Koeru kiriku pingistiku idapoolne osa on selgelt mitmest eri etapist ning lõunaküljel osaliselt kooriruumi ulatuv osa on sekundaarses asukohas. Sondeerimisel ilmnes, et kõige rikkalikuma arhitektoonikaga paneelid olid maalitud mõlemalt küljelt moreskornamendiga. Kui paneelid oleksid olnud juba algselt mõeldud pinkidele, ei oleks olnud põhjust neid seestpoolt maalida. Seega on nende näol ilmselt tegemist kunagi koorivõrendi („die Scheidung zwischen dem Chor“) juurde kuulunud detailidega. Moreskmaaling on sarnane vana altariseina nikerdatud moreskornamendiga.

Pingistiku esipaneelidel, mis on sarnase, kuid mitte identse arhitektoonikaga, moreskmaalinguid ei leitud. Sellest tulenevalt võib neid paneele pidada algse pingistiku juurde kuuluvaiks.

Intrigeeriv on ka „puust koor torni juures“. Maakirikuis sel ajal oreleid veel ei olnud, kuid väärde ehitati 17. sajandil lääneseina mitmes kirikus (enamasti praeguseks hävinud). Koeruga samaaegsed puust väärid on säilinud Jõelähtme (1639) ja Ruhnu (1644) kirikus. Viimased pole oma vernakulaarsuse tõttu Koeruga võrreldavad, kuid Jõelähtme annab ettekujutuse, mida puust koori all mõelda võidi. Koeru kirikus ei pruukinud rõdu või väär siiski nii ulatuslik olla, sest muidu puudunuks otsene vajadus uute väärde ehitamiseks 1883. aastal.

Praeguste väärde sisejaotuses oreli ümber ja trepirinnatistes on vanema kujundusega paneele. Osadel neist avastati samuti hästisäilinud moreskmaalingud. Siingi on maalitud paneelide mõlemad küljed. Siin võiks olla tegemist kas algse rõdu/vääri paneelidega, mis võib-olla isegi paiknevad algses asukohas, või koorivõrendist „üle jäänud“ detailidega.

17. sajandi vääriga on ühel või teisel moel seotud ka tornialuse võlviku roosakna ümber olev tumehall maalitud ornament. Seda ei õnnestunud siduda kiriku pikihoone viimistluskihtide stratigraafiaga. Mikroanalüüsist selgus, et ka kasutatud pigment ei sarnane teistest viimistluskihtidest saadud andmetega.

¹⁴ Å. Nisbeth, Bildernas predikan: medeltida kalkmålningar i Sverige. Stockholm: Gidlund, Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien, Riksantikvarieämbetet, 1986, lk 71.

¹⁵ S. Karling, Holzschnitzerei und Tischlerkunst der Renaissance und des Barocks in Estland. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1943, lk 165.

¹⁶ Selle teema kohta vt põhjalikumalt A. Nilsén, Focal point of the sacred space : the boundary between chancel and nave in Swedish rural churches : from Romanesque to Neo-Gothic. Uppsala: Uppsala universitet, 2003.

Sellest tulenevalt võiks püstitada kaks hüpoteesi. Esiteks võiks maaling pärineda ajast enne 1645. a vääri ehitust, mil tornialune ruum oli veel pikihoonesse integreeritud ja roosaken oli vabalt nähtav. Samas ei pärine maaling II viimistlusskeemist.

Teiseks võiks olla see maaling seotud just vääri ehitusega. Kui väär oli piisavalt väike ja madal, et roosaken üle selle siiski kirikuruumi ära paistis (esimest orelit, mis vaate kindlasti varjanuks, on Koerus mainitud 1784. a), siis võis maaling olla osa selle ruumilõigu üldisest kujundusest.

Nagu eelpool mainitud, pärineb IV viimistluskiht Põhjasõja-järgsest perioodist ja V viimistlusskeem on seotud 1883. a vääride ehitusega.

Täpsemalt ei õnnestu dateerida VI nn sinise kiriku kihistust. Siiski tundub must-valgete (kahjuks enamasti dateerimata) interjööri fotode põhjal, et see on toimunud millalgi 20. sajandi alguses.

VII viimistlusskeem on seotud dokumenteeritud töödega 1952. ja 1969. aastal.

Maalingute tehniline seisund ja restaureerimisvajadus

Esimene viimistluskiht on säilinud fragmentaarselt, kuid 1969. a välja puhastatud vööndkaartel on viimistluskiht stabiilne. Teine, kõige ulatuslikumalt säilinud dekoratiivne viimistluskiht on kogu kiriku ulatuses heas seisukorras. Nende viimistluskihtide säilivusele aitab kaasa see, et mõlemad on maalitud värskete krohvile ning värvikiht on kohati täielikult segunenud.

Järgnevad kaks viimistluskihti on haprad ja pudenevad kergesti, adhesioon aluspinnaga on nõrk. 1883. a vääride ehituse aegne krohv on paks ja väga kõva, seda katavad õhukesed värvikihid (valge, sinine, valge). Viimasest valgest kihist kumab sinine värv läbi ja kohati on kiriku üldmulje helesinine.

Erinevate viimistluskihtide säilivus, kiriku ebastabiilne sisekliima ning tänaseks valdavalt 19. sajandi ladestust kajastav interjäär, tekitavad aga küsimuse — kas, ja kui, siis mil määral oleks põhjust avada ja konserveerida keskaegseid maalinguid? Villem Raami sondaažid 1969. aastast on ajale suhteliselt hästi vastu pidanud, läbijooksude tõttu on probleemne vaid lääneakna ümbrus. 2011. aastal teostatud sondaažid on valdavalt väikesemahulised ja kuigi neid on palju, ei lõhu nad visuaalselt tänast terviklikku interjööri. Ka on neist saadud teave piisav rekonstrueerimaks teoreetiliselt kiriku erinevaid kujundusjärke. 1883. aasta paks ja tugev krohv muudab maalingute avamise seintel äärmiselt töömahukaks ja riskantseks. Küll võiks aga kõne alla tulla võlvimaalingute ulatuslikum eksponeerimine, kuna need on väga hästi säilinud ning kergesti avatavad.

Sisustuse osas võiks tõsiselt kaaluda koos vana altari retaabli restaureerimisega pingistiku moreskornamendiga paneelidel hästisäilinud maalingute täies mahus avamist ja konserveerimist.

Kasutatud kirjandus

Danske kalkmalerier. Gotik 1375–1475. Red. Ulla Haastrup, Robert Egevang. København: Nationalmuseet, 1985.

Ederberg, H. Koeru koguduse minewik. Koeru: H. Ederberg, 1930.

EELK Konsistooriumi Koeru kiriku kaust aastast 1939–1970. EELK Konsistooriumi arhiiv.

Karling, S. Holzschnitzerei und Tischlerkunst der Renaissance und des Barocks in Estland. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1943.

Markus, K. Koeru Maarja Magdaleena kirik. *S.l.: s.n., s.a.*

Matteus, K. Eesti kirikute keskaegsete seinamaalingute uurimise ja restaureerimise ajalugu ning tulevikuperspektiiv. Magistritöö. EKA muinsuskaitse ja restaureerimise osakond. Tallinn, 2011.

Nickel, H. L., Mittelalterliche Wandmalerei in der DDR. Leipzig: VEB E. A. Seemann Buch- und Kunstverlag, 1979.

Nilsén, A. Focal point of the sacred space : the boundary between chancel and nave in Swedish rural churches : from Romanesque to Neo-Gothic. Uppsala: Uppsala universitet, 2003.

Nilsén, A. Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri : Kyrkmålningar i Mälardalskapen och Finland 1400-1534. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 1986.

Nisbeth, Å. Bildernas predikan: medeltida kalkmålningar i Sverige. Stockholm: Gidlund, Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien, Riksantikvarieämbetet, 1986.

Postimees, 03. X 1926.

Raam, V. Koeru kiriku ülevaatus aruanne. Tallinn, 1969. Muinsuskaitseameti arhiiv, s P-1107.

Raam, V. Koeru Maarja Magdaleena kirik. – Eesti arhitektuur 3. Tallinn: Valgus, 1997, lk 81.

Randla, A. Uuringud Koeru kirikus. – Muinsuskaitse aastaraamat 2011, lk 73–74.